

Mehanizmi zaštite od onlajn nasilja

**PRIRUČNIK ZA
NOVINARE I
NOVINARKE**

Miloš Stojković i Milica Janjatović Jovanović

Mehanizmi zaštite od online nasilja Priručnik za novinare i novinarke

Izdavač:

Novosadska novinarska škola

Adresa izdavača:

Kosovska 1, 21000 Novi Sad

Godina izdanja:

2019.

Za izdavača:

Milan Nedeljković

Autori:

Miloš Stojković i Milica Janjatović Jovanović

Dizajn i DTP:

Hana Kevilj

Tiraž: 150

Štampa: Maxima graf, Petrovaradin

Ovaj priručnik je nastao na osnovu publikacije „Mehanizmi zaštite od online nasilja: priručnik za novinare i novinarke“ autorki Lejle Gačanice i Marije Arnautović (Mediacentar Sarajevo 2018).

This handbook has been produced with UK aid from the UK government, but does not necessarily represent the opinions of the UK government or the Embassy in Belgrade.

Mehanizmi zaštite od onlajn nasilja

**Priručnik za novinare i
novinarke**

Miloš Stojković i Milica Janjatović Jovanović

sadržaj

Zašto priručnik?	5
Kako koristiti priručnik?	7
I Uvodne napomene	9
1.1. Sloboda izražavanja „onlajn“ i „oflajn“	9
1.2. Šta se smatra medijem?	10
1.3. Odgovornost lica koja nisu mediji	13
II ONLAJN NAPADI	14
2.1 Kleveta	14
2.2 Uvreda	18
2.3 Govor mržnje	18
2.4 Onlajn pretnje	20
2.5 Informaciona bezbednost novinara	22
2.6 Ugrožavanje privatnosti novinara	23
III POJAŠNJENJE PRAVNIH SREDSTAVA NA RASPOLAGANJU	26
IV POJMOVI	31
Literatura	34

#godigitalagainstharassment

#zašto priručnik?

Pojava interneta dovela je do delimične ili potpune transformacije različitih profesija. Posmatrano iz ugla medija, internet je omogućio brži protok informacija, brže načine za verifikaciju sadržaja, nastanak novih medijskih formata, da navedemo samo neke. Međutim, pojava interneta u izvesnom smislu je otežala posao medijskim profesionalcima, jer je istovremeno omogućila i brže širenje lažnih i neproverenih informacija, donela je nove platforme za širenje medijskog sadržaja koje se same ne mogu okarakterisati kao medij, a što je verovatno i najbitnije, internet je omogućio veću izloženost novinara različitim vrstama napada.

Kako svaka velika promena u sferi čovekove društvenosti podrazumeva i postupnost prilagođavanja na tu promenu, tako tek treba u narednom periodu očekivati postepeno prilagođavanje pravnog sistema novim okolnostima do kojih je dovela pojava interneta u oblasti medija. Ovo ne znači da oblast funkcionalisanja medija u onlajn sferi i dalje nije pravno regulisana, niti da određeni onlajn napadi ne mogu biti procesuirani. Međutim, to svakako znači da postoje brojni izazovi na koje bi trebalo odgovoriti različitim zakonima i regulativama, koje se za sada mogu premostiti primenom već postojećih zakona u novim okolnostima.

Dokument koji donosi određene smernice kako bi mediji trebalo da funkcionišu u onlajn okruženju objavio je Savet za štampu 2016. godine pod nazivom „Smernice za primenu Kodeksa novinara Srbije u onlajn okruženju“ i njime se pojašnjavaju, prevode i dopunjuju smernice koje važe za tradicionalne medije. Međutim, kadaje reč o zaštiti novinara u ovom dokumentu se nalazi isključivo obaveštenje da se primenjuju ista pravila kao u Kodeksu, čime se ne pojašnjava dodatno problem napada na novinare u onlajn sferi, koja sa sobom donosi veću izloženost novinara.

Istovremeno, sve je više prijavljenih napada na novinare koji su se desili u onlajn prostoru. Bilo da se radi o pretnjama, pritiscima ili diskriminaciji, trenutna izloženost novinara ovakvoj vrsti napada može u značajnoj meri ugroziti medijske radnike, ali i samu medijsku profesiju, jer se ne može očekivati da zastrašeni novinari i novinarke, nastave da istražno rade posao u skladu sa principima istinitosti i nepristrasnosti. Naročito ukoliko se ima u vidu da većina ovakvih napada ostaje neprocesuirana.

Podaci koji su dostupni u bazi napada na novinare Nezavisnog udruženja novinara Srbije¹ govore da je određen broj medija bio izložen napadima preko interneta, pretnjama, hakovanjem i blokiranjem njihovih stranica. Novinarima i novinarkama se preti putem privatnih poruka na društvenim mrežama, objavljuvanjem statusa, dok su različiti mediji bili meta kampanja narušavanja ugleda, koji su neretko inicirali drugi mediji (onlajn portalni tradicionalnih medija, kao i onlajn mediji).

Dostupni podaci govore da „od ukupnog broja predmeta koji su se u 2018. i 2019. godini našli pred tužilaštвima (73 predmeta), 29 predmeta se odnose na ugrožavanje bezbednosti novinara kroz različite

¹ <http://www.bazenuns.rs/srpski/napadi-na-novinare>

oblike onlajn napada (preko 39 odsto od ukupnog broja). U gotovo svim slučajevima u pitanju je ugrožavanje sigurnosti iz člana 138 stav 3 Krivičnog zakonika”².

Zbog svega toga nastao je priručnik, kao svojevrstan vodič kroz postojeće pravne propise koji mogu pomoći novinarima suočenim s bilo kojim oblikom onlajn nasilja.

² Kritične tačke u sistemu zaštite novinara, Đurić, R., 2019, str. 41, dostupno na: <https://www.slavkocuruvijafondacija.rs/wp-content/uploads/2014/01/SCF-Kriticne-tacke-u-sistemu-zastite-novinara.pdf>

Kako koristiti priručnik?

Priručnik se sastoji od četiri poglavlja – uvodnog, opšteg dela koji definiše pravni okvir o onlajn napadima na novinare u Srbiji; opisa pojedinih onlajn napada; saveta kako postupiti i šta se može uraditi kako bi se zaštitili, kao i pojmove. Namenjen je identifikovanju vrste onlajn napada i davanju uputstava kako se zaštiti i/ili ostvariti svoja prava. U poglavlju 2 se detaljno opisane vrste onlajn napada, dok se u poglavlju 3 nalaze pojašnjenja pravnih sredstava na raspaganju. Priručnik sadrži i kratak pregled ključnih pojmoveva u poglavlju 4.

Izrazi koji su radi preglednosti dati u jednom gramatičkom rodu u čitavom priručniku se bez diskriminacije odnose i na muškarce i na žene.

#godigitalagainstharassment

I UVODNE NAPOMENE

1.1 Sloboda izražavanja „onlajn“ i „oflajn“

Tradicionalno internet je od strane svojih korisnika smatran „poljem slobode“ gde je svako bez ikakve zadrške i bez ikakvih posledica mogao da iznosi najrazličitije tvrdnje, ideje i stavove. Onlajn sfera je posmatrana kao svet za sebe u odnosu na koju važe neka posebna pravila, i koja nema dodira sa „oflajn“ svetom. Izostanak odgovornosti za izgovorenu reč na internetu u praksi je davala za pravo ovakvim shvatanjima. Međutim, ta percepcija nikada nije imala uporište u pravnom shvatanju prava na slobodu izražavanja koje ne pravi razliku u odnosu na način kako se upražnjava sloboda izražavanja. Drugim rečima, ne postoji paralelna pravila za „onlajn“ i „oflajn“, odnosno pravna odgovornost za objavljenu informaciju na internetu povlači jednaku pravnu odgovornost kao daje izrečena na primer u kafani, na gradskom trgu, ili u svađi dva lica.

Pre svega, „svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da ne bude uz nemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice“³. Sloboda izražavanja nije apsolutno pravo i pod određenim uslovima se može „podvrgnuti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva“⁴. Slične formulacije ima i Ustav Republike Srbije, pa propisuje da se „sloboda izražavanja može se zakonom ograničiti, ako je to neophodno radi zaštite prava i ugleda drugih, čuvanja autoriteta i nepristrasnosti suda i zaštite javnog zdravlja, morala demokratskog društva i nacionalne bezbednosti Republike Srbije“⁵.

U ta ograničenja spada i pravna odgovornost zbog povrede prava ličnosti (časti i ugled, privatnost itd.), zabrana govora mržnje, krivičnopravna odgovornost ako postoje elementi bića određenog krivičnog dela itd. U tom smislu irelevantno je da li je nešto izrečeno u kafanskoj svađi ili u komentaru na društvenoj mreži. Ako je izrečeno podobno da povredi pravo ili da potpadne pod neko krivično delo, postoji i osnov za pravnu odgovornost.

U nastavku ćemo pojasniti osnove pravne odgovornosti za izrečenu reč, kako putem medija, tako i putem društvenih mreža i drugih platformi za razmenu informacija, a naročito u kontekstu tzv. diskreditujućih kampanji (eng. Smearing campaigns) i u odnosu na govor mržnje. Posebno ćemo obraditi i situacije koje se tiču izjava koje predstavljaju krivično delo.

³ Univerzalna deklaracija UN o ljudskim pravima, Član 19.

⁴ Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, član 10 stav 2.

⁵ Ustav Republike Srbije, član 46 stav 2.

1.2 Šta se smatra medijem?

Kada se putem medija objavljaju informacije koje su podobne da nanesu štetu nečoj časti i ugledu, te ugroze nečiju privatnost, koji se smatraju diskriminacijom ili govorom mržnje, ili drugim zabranjenim ponašanjem, odgovornost je propisana posebnim zakonima – Zakonom o javnom informisanju i medijima, a za elektronske medije i Zakonom o elektronskim medijima. Samim tim drugačiji su mehanizmi zaštite kada se nezakoniti sadržaji objavljaju putem internet medija, od situacije kada dolaze od nekog lica koje nije medij, ili ne potпадa pod taj specifični vid odgovornosti.

Taj zakon potvrđuje načela Ustava koja se tiču prava na slobodu izražavanja, kao i prava građana na obaveštenost, ali se propisuju i ograničenja te ustanavljava specifična odgovornost novinara, urednika i medija.

Mediji imaju značajnu funkciju u obaveštavanju javnosti, pa je njihova odgovornost nešto drugačija nego u odnosu na lica koja nisu mediji. Medij je „sredstvo javnog obaveštavanja koje rečima, slikom, odnosno zvukom prenosi urednički oblikovane informacije, ideje i mišljenja i druge sadržaje namenjene javnoj distribuciji i neodređenom broju korisnika“⁶. Dakle medij određuju tri elementa: medijski sadržaj, urednička odgovornost u odnosu na takav sadržaj i usmerenost ka javnosti, odnosno neodređenom broju korisnika. Pre svega, na njih se primenjuje Zakon o javnom informisanju i medijima.⁷

Medij nema svojstvo pravnog lica⁸, pa u pravnom saobraćaju istupa preko svog izdavača koji može da bude fizičko lice (preduzetnik) ili pravno lice (privredno društvo ili neprofitne organizacije), s tim da medij ne mogu neposredno ili posredno osnovati organi javne vlasti i druga lica koja su u celini ili delimično u državnoj svojini, odnosno koje se u celini ili delom finansiraju iz javnih prihod – uz izuzetak javnih medijskih medijskih servisa, izdavača medija koji objavljaju medijske sadržaje na jeziku nacionalnih manjina i izdavača medije koji informiše građane na teritoriji KIM, kao i projektnog sufinansiranja⁹.

Novine i druga sredstva javnog obaveštavanja se mogu slobodno osnivati bez potrebe prethodnog odobrenja (pribavljanja dozvole) od strane organa javne vlasti, s tim da se elektronski mediji (televizija i radio) osnivaju u skladu sa zakonom¹⁰, odnosno za njih je propisano pribavljanje dozvole. Štampani mediji (i druga sredstva javnog obaveštavanja) ne podležu nadzoru regulatora, ali su dužni da poštuju zakonska pravila, i u određenim situacijama mogu „da se nađu“ pred sudom. Sudska kontrola se mahom odnosi na zaštitu u parničnom postupku (po Zakonu o javnom informisanju i medijima), prekršajni postupak, a izuzetno i na krivični postupak. Pored toga, štampani mediji imaju svoje strukovne mehanizme kojima uređuju „pravila ponašanja“. Osnovni dokument za te medije je Kodeks novinara Srbije koji objedinjuje

⁶ Zakon o javnom informisanju i medijima, član 29 stav 1.

⁷ Službeni glasnik RS, br. 83/14, 58/15 i 12/16 - autentično tumačenje.a

⁸ Zakon o javnom informisanju i medijima, član 29 stav 3.

⁹ Zakon o javnom informisanju i medijima, član 32.

¹⁰ Ustav Republike Srbije član 51 stav 1 i 2.

etička pravila koja novinari i mediji moraju da poštuju, a njegovu primenu nadzire Savet za štampu (Komisija). Savet za štampu predstavlja dobrovoljan mehanizam kome se štampani mediji (i onlajn mediji pod određenim uslovima) dobrovoljno podvrgavaju. Ipak, ne radi se o telu koje je osnovano zakonom, niti poseduje alate kojima može da prinudi medij da se podvrgne etičkim pravilima. Pored Kodeksa, Savet za štampu za „onlajn okruženje“ ima i Smernice za primenu Kodeksa novinara Srbije u onlajn okruženju, nad kojim takođe vrši nadzor.

Elektronske medije određuje medijska usluga koju pružaju, pa u njih spadaju mediji koji pružaju audio (radio) uslugu, audio-vizuelnu (TV) uslugu i medijsku uslugu na zahtev (na primer video klub u ponudi kablovskih operatora). Određenje medija kao elektronskog je bitno zbog toga što se na njih, pored Zakona o javnom informisanju i medijima, primenjuje, i Zakon o elektronskim medijima¹¹ koji propisuje brojne dodatne obaveze ovom tipu medija. Najbitnije je da ti mediji imaju svog regulatora – Regulatorno telo za elektronske medije, (REM). To telo nadzire postupanje elektronskih medija – čiji je drugi naziv pružaoci medijskih usluga (PMU) – i na raspolaganju ima određene mere protiv PMU o čemu će dalje biti reči. Važno je napomenuti, da teorijski pojedini onlajn mediji, odnosno njihove pojedine usluge mogu da potпадnu pod definiciju elektronskog medija, i samim tim REM može da uspostavi nadležnost u odnosu na takvu kategoriju medija.

S tim u vezi, onlajn mediji kao posebna zakonska kategorija ne postoje, a čine ih najrazličitiji tipovi pružanja medijske usluge preko interneta. Uobičajeni načini pružanja medijske usluge preko interneta:

- Onlajn portali tradicionalnih medija (štampanih medija, radija i televizije), koji jesu medij po zakonskoj definiciji;
- Samostalni onlajn portali – samostalna elektronska izdanja, koja se po zakonskoj definiciji smatraju medijem ako imaju sva tri elementa – medijski sadržaj, urednička odgovornost i usmerenost na neodređeni broj korisnika;
- Samostalna elektronska izdanja koja ne potпадaju pod zakonsku definiciju medija;
- Medijske usluge radija i televizije koje se pružaju putem interneta.

Sa druge strane, onlajn platforme, poput internet foruma, društvenih mreža i drugih platformi koje omogućavaju slobodnu razmenu informacija, ideja i mišljenja njenih članova, niti bilo koja druga samostalna elektronska publikacija, poput blogova, veb-prezentacija i sličnih elektronskih prezentacija, se ne smatraju medijima osim ako nisu upisani u Registru medija. Ovde je važno napomenuti da društvene mreže nisu medij, iako često omogućavaju prenos medijskih sadržaja. One su samo posrednik u prenosu informacije – te, barem po još uvek važećem okviru, potpadaju pod pravni režim Zakona o elektronskoj trgovini¹², koji podrazumeva da nisu odgovorni za sadržaj informacije ako nisu inicirali prenos, izvršili odabir podataka, odnosno informacija koje se prenose, izuzeli ili izmenili podatke o sadržaju poruke ili dokumenata ili odabrao primaoca informacije¹³.

11 Službeni glasnik RS, br. 83/14 i 6/16 - dr. zakon.

12 Službeni glasnik RS, br. 41/09, 95/13 i 52/19.

13 Član 16 Zakona o elektronskoj trgovini.

Međutim, moguće je da i ove platforme ili njihovi delovi postanu medij, a po našem ZJIM je to moguće ako su upisani u Registar medija.¹⁴ Takođe, ovde bi trebalo pomenuti i nejasan status stranice nekog medija na društvenoj mreži. Takva stranica se koristi da bi se delili medijski sadržaji tog medija, ali i da bi se korisnicima omogućilo da daju svoj stav o medijskom sadržaju ili temi koju takav sadržaj obrađuje. Načelno, radi se samo o još jednom kanalu komunikacije koji medij koristi, taj kanal komunikacije je pod „uredničkom odgovornošću”, pa bi sam medij morao da bude odgovoran i za sadržaj koji sam deli, ali i za sadržaj koji su podelili korisnici (tzv. user generated content). Ovaj način plasiranja informacije nije bio predmet prakse organa nadležnih za primenu zakona, ali jesu komentari čitalaca u sekcijama onlajn medija. Osnovni problem jeste na koji način je medij dužan da reaguje ako čitaoci (korisnici) objavljuju nelegalne sadržaje – da li prethodno (moderacija koja je uobičajena za medije pod uredničkom odgovornošću) ili naknadno (ex post što je sistem odgovornosti koji je uobičajen za tzv. posredničke platforme po Zakonu o elektronskoj trgovini). Pojedine odluke iz naše sudske prakse su stale na stanovište da su komentari čitalaca na onlajn portalima takođe medijski sadržaji pod uredničkom odgovornošću medija¹⁵. Taj stav je potvrđen i u presudi u slučaju *Delfi protiv Estonije* (broj 64569/09) pred Evropskim sudom za ljudska prava¹⁶. Sličan princip se može primeniti i na objave korisnika na stranicama medija na društvenim mrežama, što je bitno i u slučaju da neki korisnik objavi pretnju, neistinitu informaciju podobnu da ugrozi nečije lično pravo, izjavu koja se može tretirati kao govor mržnje itd. U takvim slučajevima je moguća „pravna akcija“ i protiv medija, što je naročito bitno ako je korisnik koji je objavio nedozvoljeni sadržaj ostao anoniman.

Da rezimiramo, medij određuju tri elementa - medijski sadržaj, urednička odgovornost u odnosu na takav sadržaj i usmerenost sadržaja ka javnosti, odnosno ka neodređenom broju korisnika. U pravnom prometu mediji učestvuju preko izdavača, a izdavači mogu da budu preduzetnici, privredna društva i neprofitne organizacije, isključujući organe javne vlasti (državni organi, organi teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, javna preduzeća, privredna društva kojima je država vlasnik, ustanove itd.). U svakom slučaju, onlajn portali se najčešće upodobljavaju pravnom režimu štampanih medija, a njihovi delovi koji sadrže aduiovizuelne medijske usluge (radio i TV) bi se upodobljavali režimu elektronskih medija. Dakle, na onlajn medije se pre svega primenjuje Zakon o javnom informisanju i medijima, a izuzetno i Zakon o elektronskim medijima.

14 Član 30 stav 2.

15 Među poznatijim su Presude Višeg suda u Novom Sadu i Apelacionog suda u Novom Sadu u slučaju Bogdan Vla protiv RDP 021, koji se upravo ticao pitanja odgovornosti jednog onlajn portala za komentare njegovih čitalaca. Videti više o slučaju u Izveštaju ANEM-a: Pravni monitoring Medijske scene u Srbiji – Izveštaj broj 56 za septembar 2014. godine, dostupno na internet stranici ANEM-a, putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2G2Rkag>, citirano po izveštaju: Anonimna mržnja – Mechanizmi zaštite od govora mržnje na internetu, M.Stojković i Dušan Pokuševski, Beogradski centar za ljudska prava, 2018, strana 33 fuznota 11, dostupno putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2tFQv1r>.

16 Dostupno u bazi Evropskog suda za ljudska prava (HUDOC) putem sledećeg linka: <https://bit.ly/34LKfSE>.

1.3 Odgovornost lica koja nisu mediji

Na pojedince koji nisu mediji, prirodno se ne primenjuju medijski zakoni. Ipak to ne znači potpuno oslobođanje od pravne odgovornosti. Kada nečije objave u onlajn sferi ostvaruju elemente bića nekog krivičnog ili prekršajnog dela, takvo lice će odgovarati u krivičnom ili prekršajnom postupku. Odgovornost postoji i u parničnom postupku, samo što se tada ne primenjuju odredbe medijskih zakona, nego odredbe Zakona o obligacionim odnosima¹⁷, koji, između ostalog, propisuje naknadu štete za pretrpljene duševne bolove zbog povrede ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi pravičnu novčanu naknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu¹⁸. Razlike odgovornosti kada se radi o mediju i o drugom licu će biti detaljno elaborirane u narednim poglavljima.

¹⁷ Službeni list SFRJ', br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93 i Službeni list SCG, br. 1/2003 - Ustavna povelja.

¹⁸ Zakon o obligacionim odnosima, član 200.

II ONLAJN NAPADI

Internet je zaista omogućio jedno veliko polje slobode u odnosu na razmenu informacija, ideja, mišljenja, i to na slobodniji način nego što je to bilo moguće u „oflajn“ svetu. Kao jedna od bitnih karakteristika interneta u tom smislu se izdavaja relativna anonimnost. Korisnici interneta u komentarisanju društvenih pojava preko interneta upravo iz tog osećaja anonimnosti često pređu granice dozvoljenog načina upražnjavanja prava na slobodu izražavanja. Nedozvoljeno ponašanje se najčešće manifestuje kroz pretnje, govor mržnje, ličnu diskreditaciju, narušavanje privatnosti, povreda časti i ugleda. Mete ovakvih nedozvoljenih ponašanja vrlo često su mediji i novinari, koji zbog prirode svog posla vrlo često budu žrtve najrazličitijih napada. Specifično za demokratije u razvoju je i da ti napadi vrlo često dolaze od drugih medija i novinara, što je naročito evidentno i za pomenute diskreditujuće kampanje. Svaki od ovih vidova napada i pritisaka ćemo detaljno analizirati, kako iz aspekta odgovornosti lica koje nije medij, tako i iz aspekta odgovornosti lica koje jeste medij, i to u odnosu na građanskopravnu i krivičnopravnu odgovornost, te kroz postupke koji se mogu pokrenuti. Kada se radi specifično o novinarima, oni su često žrtve najrazličitijih vidova napada i pritisaka upravo putem interneta. U tom smislu od drugih žrtava se razlikuju samo u pogledu obima napada i potencijalne opasnosti po slobodu izražavanja (tzv. autocenzura).

2.1 Kleveta

Kleveta kao krivično delo je postojala u našem pravnom poretku donedavno. Ovo krivično delo je sankcionisalo iznošenje ili pronošenje neistinitih informacija koje mogu da štete časti i ugledu nekog drugog lica, a poseban oblik krivičnog dela je postojao za iznošenje ili pronošenje ovih informacija „putem štampe, radija, televizije ili drugih sličnih sredstava ili na javnom skupu“¹⁹.

Kao krivično delo kleveta je dekriminalizovana 2012. godine, izmenama Krivičnog zakonika. Tim izmenama je zbog potrebe „da se izvrše intervencije kod nekih krivičnih dela kod kojih previše široka kriminalna zona umesto da pruža efikasniju krivičnopravnu zaštitu, ugrožava neke važne vrednosti i interes građana i društva“²⁰, a „što je bio zahtev velikog broja udruženja i stručne javnosti, a naročito novinarskih udruženja.“²¹ U tom smislu od 2012. godine niko ne može da bude krivično gonjen zbog iznošenja neistinitih informacija koje štete časti i ugledu nekog lica.

Ipak, iako pod ovim nazivom više ne postoji, kleveta nije izgubila pravnu relevantnost, budući da iznošenje neistinitih informacija podobnih da štete časti i ugledu može da bude predmet parničnog postupka.

19 Krivični zakonik do 2012. godine, član 171.

20 Obrazloženje uz Predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, strana 11, dostupno na internet stranici Narodne skupštine putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2tAUg8i>.

21 Ibid, strana 14.

Kada se radi o medijima, Zakon o javnom informisanju i medijima štiti skup dobara pojedinca pod zajedničkim nazivom „dostojanstvo ličnosti” i tzv. pravo na autentičnost. Pod dostojanstvom ličnosti smatraju se čast, ugled i piletet. Objavljivanje informacije kojom se vrši povreda časti, ugleda ili pileteta, odnosno kojim se lice prikazuje u lažnom svetu pripisivanjem osobina ili svojstava koje ono nema, odnosno odricanjem osobina ili svojstava koje ima (autentičnost), nije dopušteno ako interes za objavljivanje informacije ne preteže nad interesom zaštite dostojanstva i prava na autentičnost, a naročito ako se time ne doprinosi javnoj raspravi o pojavi, događaju ili ličnosti na koju se informacija odnosi²². Dakle, ova odredba određuje i zabranu iznošenja neistinitih informacija koje su podobne da štete časti i ugledu određenog lica, ukoliko interes da se informacija objavi ne preteže nad pravom na čast i ugled. Radice opravnom standardu koji se konkretnizuje u parničnom postupku. U tom smislu, uslovno rečeno „kleveta” u parničnom postupku postoji ako se objavljuju informacije koje su po ZJIM zabranjene (neistinite), odnosno koje imaju tzv. lezonu sposobnost da povrede čast i ugled. Da bi ta sposobnost postojala, mora da se radi o neistinitim činjeničnim navodima. Mišljenja (vrednosni sudovi), se ne mogu podvrgnuti dokazivanju istinitosti, što je stav mnogo puta potvrđen u praksi Evropskog suda za ljudska prava²³.

Pojmovi čast i ugled su se iskristalisali u sudskoj praksi. Čast se uobičajeno definiše kao „subjektivna kategorija i mišljenje koje čovek ima o sebi kao pripadniku određene društvene sredine ili grupe čiju vrednost je prihvatio, a ugled predstavlja mišljenje koje ima sredina, odnosno javno mnjenje o ličnosti, i ona je objektivna kategorija”²⁴.

U pogledu pravnih sredstava za odbranu od „klevete” koja se objavi putem medija²⁵, trebalo bi izdvajati:

- Odgovornu informaciju (kolokvijalno Demantij) i tužbu zbog neobjavljivanja odgovorana informaciju;
- Ispravku informacije tužbom u parničnom postupku;
- Utvrđujuća tužba za povedu dostojanstva protiv odgovornog urednika medija;
- Tužba za naknadu nematerijalne štete zbog duševne boli usled objavljivanja neistinite informacije za povedu časti i ugleda. (protiv izdavača, odgovornog urednika i novinara).

Zahtev sa objavljivanje odgovora na informaciju se podnosi odgovornom uredniku u roku od 30 dana od objavljivanja informacije (u dnevnoj novini ili dnevnoj radio ili televizijskoj emisiji), odnosno u roku od 60 dana od dana objavljivanja informacije (u periodičnoj novini ili povremenoj radio ili televizijskoj emisiji, odnosno kada je prebivalište ili boravište lica koje traži odgovor u inostranstvu). Odgovarati se može samo na neistinite činjenične tvrdnje, ne i na vrednosne sudove²⁶.

22 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 79.

23 Videti Sloboda izražavanja i kleveta: Studija sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, Tarlach McGonagle, Savet Evrope, Poglavlje 2.1, dostupno na sledećem linku: <https://bit.ly/2PQvKcd>.

24 Presuda Vrhovnog kasacionog suda broj Rev 1609/2017 od 31.01.2018. godine

25 Pored ovih, postoji i Tužba za naknadu materijalne štete (član 112 ZJIM), kao i pravo na učešće u dobiti (član 119 ZJIM). Ipak, za uspeh u sporu po tužbi za naknadu materijalne štete zavisi od dokazivanja da je oštećeno lice zaista imalo stvarnu štetu ili izgubljenu dobit što je u praksi relativno teško dokazivo. Zato se za povedu dostojanstva najčešće koristi tužba za naknadu nematerijalne štete. Za pravo na deo dobiti neophodno je dokazati deo dobiti nastao objavljinjem sporne informacije.

26 Na primer, može se odgovoriti na neistinit navod da je neko utajio 200 miliona dinara, ali ne i na navod da je neko lopov, za to se

Utvrđujuća tužba koja se tiče povrede ličnog dostojanstva je propisana članom 101 Zakona o javnom informisanju i medijima, a njome se može tražiti:

- utvrđivanje da je objavljinjem informacije, odnosno zapisa povređeno pravo, odnosno interes²⁷;
- propuštanje objavljinja, kao i zabrana ponovnog objavljinja informacije, odnosno zapisa;
- predaja zapisa, uklanjanje ili uništenje objavljenog zapisa (brisanje video zapisa, brisanje audio zapisa, uništenje negativa, odstranjenje iz publikacija i slično).

U sudskim postupcima koji se tiču medija, uvek je nadležan Viši sud u Beogradu²⁸. Rok u kome se sudskim putem (tužbom) može ostvariti pravo na objavljinje odgovora je 30 dana od dana isteka roka za objavljinje odgovora, rok za podnošenje tužbe za utvrđenje je 30 ili 60 dana (za lice koje je u inostranstvu) od dana objavljinja informacije²⁹, 90 dana od objavljinja informacije za ispravku³⁰, a za naknadu nematerijalne štete je 6 meseci od objavljinja informacije³¹.

Odgovor na informaciju i ispravka na jednoj strani i tužba za naknadu nematerijalne štete na drugoj mogu se koristiti nezavisno, ali u određivanju visine naknade štete sud posebno ceni i to „da li je tužilac pokušao da umanji štetu korišćenjem drugih sredstava pravne zaštite u skladu sa odredbama ovog zakona”, odnosno „da li je tuženi onemogućio tužiocu da umanji štetu objavljinjem odgovora, ispravke ili druge informacije na osnovu odluke nadležnog suda”³².

Što se tiče „klevete” koja nije objavljena putem medija, u šta može da spada i iznošenje i pronošenje informacija putem društvenih mreža, primenjuje se član 200 Zakona o obligacionim odnosima, a nadležni su sudovi opšte nadležnosti, i to najčešće po prebivalištu ili sedištu tuženog. Ovde bi trebalo skrenuti pažnju da je formulacija člana 200 takva da obuhvata sve informacije koje su podobne da povrede čast i ugled, u tom smislu za postupak koji se vodi po tom članu za postojanje odgovornosti najčešće nije relevantna (ne)istinitost informacije³³. Rokovi za ostvarivanje prava po članu 200 ZOO su duži, i iznose 3 godine od saznanja za nastanak štete i za lice koje je tu štetu učinilo (subjektivni rok zastarelosti), odnosno 5 godina od dana nastanka štete (objektivni rok zastarelosti)³⁴. Nedavno rešenje Vrhovnog kasacionog suda je jasno omeđilo pravnu odgovornost u parničnom postupku kada se radi o medijima i kada se radi o drugim sredstvima obaveštavanja, pa su utvrdile da „u sporovima radi naknade nematerijalne štete

koriste druga pravna sredstva.

27 Ovde bi ipak trebalo navesti da istinitost informacije kod korišćenja ovog pravnog sredstva nije relevantna.

28 Shodno članu 4 stav 2 Zakona o sedištima i područjima sudova i javnih tužilaštava.

29 Ovaj rok nije jasno preciziran odredbama Zakona o javnom informisanju i medijima. Ipak član 106 ZJIM upućuje na shodnu primenu člana 86 ZJIM koji uređuje rok za zahtev za objavljinje odgovora, pa se zbog toga može zaključiti da je zakonodavac upravo imao ovaj rok u vidu.

30 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 90.

31 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 118.

32 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 117.

33 Član 198 Zakona o obligacionim odnosima propisuje posebne odredbe koje se tiču povrede časti propisujući sledeće: Ko drugome povredi čast kao i ko iznosi ili prenosi neistinite navode o prošlosti, o znanju, o sposobnosti drugog lica, ili o čemu drugome, a zna ili bi morao znati da su neistiniti, i time mu prouzrokuje materijalnu štetu dužan je naknaditi je. Ali, ne odgovara za prouzrokovanoj štetu onaj ko učini neistinito saopštenje o drugome ne znajući da je ono neistinito, ako je on ili onaj kome je saopštenje učinio imao je u tome ozbiljnog interesa. Iako se odnosi na materijalnu štetu, u sudskoj praksi je član primenjivan i na naknadu nematerijalne štete. Samim tim, postoji mogućnost da se i u postupku koji se vodi po članu 200 ZOO primenjuje standarda „neistinite informacije“.

34 Zakon o obligacionim odnosima, član 376.

zbog povrede časti i ugleda učinjene preko tzv. „društvenih mreža“ Viši sud u Beogradu nije isključivo mesno nadležan za presuđenje³⁵. Povod je bio objavljivanje uvredljivih izjava putem društvene mreže, a konkretni povod je bio rešenje pitanja koji je sud nadležan, da li Viši sud u Beogradu (po Zakonu o javnom informisanju i medijima) ili sudovi opšte nadležnosti (po ZOO). Ovde ostaje sporno pitanje kanala komunikacije koje koriste mediji na društvenim mrežama (na primer stranice na društvenoj mreži Facebook). Analogija sa pravnom odgovornošću za komentare čitalaca bi načelno ovde bila primenjiva (videti Poglavlje 1).

Što se tiče novinara, ova pravna sredstva mogu da se koriste kao „odbrana“ od diskreditujućih kampanja sa elementima klevete, odnosno u situaciji kada se o novinarima iznose najrazličitije kvalifikacije koje imaju neistinitu činjeničnu osnovu. Načelno, sredstvo kojim se te diskreditujuće kampanje vrše nije relevantno, odnosno može se koristiti i kod oflajn i kod onlajn diskreditujućih kampanja. Ono na šta bi trebalo обратити pažnju je i da novinari predstavljaju učesnike u javnom životu, te ako interes javnosti preteže nad interesom odbrane prava na čast i ugled, pomenuta sredstva mogu da budu neefikasna. Ipak, važan je kontekst svakog konkretnog slučaja, i kod novinara često ne može da se koristi princip pretežnog interesa javnosti (budući da nisu javni funkcioneri ni nosioci političke funkcije).

Ovde bi trebalo ukazati i na pojedine audio-vizuelne medijske usluge koje se pružaju putem interneta. Radi se o video sadržajima koji su dostupni na zahtev korisnika. Načelno, za ovakve usluge je moguće ustanoviti i nadležnost Regulatornog tela za elektronske medije, koji je doneo neobavezujući akt Smernice za identifikaciju medijske usluge na zahtev, gde smatra da pod njegovu nadležnost spadaju i usluge objavljivanja programskih sadržaja na sajтовima elektronskih izdanja dnevnih novina i magazina, ukoliko takvi sadržaji ne poseduju jasnu i direktnu vezu sa tekstualnim delom sajta, kao i usluga objavljivanja urednički oblikovanih sadržaja putem profesionalnih kanala na platformama za razmenu korisnički generisanih sadržaja. To bi, makar teorijski značilo da domaći video sadržaji na onlajn portalima, kao i oni na društvenim mrežama (poput YouTube ili Facebook) mogu da potpadnu pod nadležnost REM-a. REM za medije/usluge pod njegovom nadležnošću može da izriče mere propisane Zakonom o elektronskim medijima, a za povredu pravila propisanih tim zakonom i Pravilnikom o zaštiti ljudskih prava u oblasti pružanja medijskih usluga, koji, između ostalog štiti i ljudsko dostojanstvo kod pružanja medijskih usluga. Mere koje REM ovakvim pružaocima medijske usluge može da izrekne su mere opomene, upozorenja i privremene zabrane objavljivanja određenog sadržaja. REM je ovlašćen i da pred nadležnim sudom ili drugim državnim organom pokrene postupak protiv pružaoca medijske usluge ili odgovornog lica, ako njegovo činjenje ili nečinjenje ima obeležja dela kažnjivog prema zakonu. Ipak, ovu mogućnost REM nije koristio u praksi, pa je pomenuta konstrukcija više teorijsko nego praktično pitanje.

³⁵ Rešenje Vrhovnog kasacionog sud R1 627/2016. od 21.12.2016. godine, utvrđena na sednici Građanskog odeljenja 27.6.2017. godine.

2.2 Uvreda

Za razliku od klevete, uvreda nije dekriminalizovana ni 2012, ni u potonjim izmenama Krivičnog zakonika. U tom smislu uvreda novinara može da se kvalifikuje kao krivično delo. Sa druge strane, i novinar može da odgovara pod određenim uslovima za uvredu. Član 170 Krivičnog zakonika kao kvalifikovani oblik krivičnog dela propisuje situaciju u kojoj je uvreda učinjena putem štampe, radija, televizije ili sličnih sredstava ili na javnom skupu. Čini se iz formulacije člana da kod ovog krivičnog dela nije relevantno utvrditi prvo da li određeni kanal komunikacije medij ili ne. Samim tim, uvreda učinjena na forumu, društvenoj mreži ili sličnim kanalima komunikacije može da ispunjava elemente bića kvalifikovanog oblika ovog krivičnog dela. Uvreda ne mora da se ogleda u izjavi koja je neistinita, odnosno može da bude i istinita, ali ako je data u namerničkom namerništvu. Kvalifikuje se za krivično delo uvrede. Takođe, isti član propisuje da se neće kazniti za delo učinilac, ako je izlaganje dato u okviru ozbiljne kritike u naučnom, književnom ili umetničkom delu, u vršenju službene dužnosti, novinarskog poziva, političke delatnosti, u obrani nekog prava ili zaštiti opravdanih interesa, ako se iz načina izražavanja ili iz drugih okolnosti vidi da to nije učinio u namerničkom namerništvu. Ova odredba stoga štiti novinara od gonjenja po ovom krivičnom delu, ali ako je evidentno da delo nije učinjeno u namerničkom namerništvu.

Krivično gonjenje se preduzima po privatnoj tužbi oštećenog po članu 177 Krivičnog zakonika, a sadržaj tužbe je propisan Zakonom o krivičnom postupku³⁶.

U parničnom postupku, uvedu je moguće procesuirati po opštim pravilima propisanim članom 200 Zakona o obligacionim odnosima (kao i kod klevete).

2.3 Govor mržnje

Zabranu govora mržnje je propisana Zakonom o zabrani diskriminacije³⁷ koji ga prepoznaje kao jedan od teških oblika diskriminacije, a definiše kao izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način³⁸. Zabranu govora mržnje propisuju i Zakon o javnom informisanju³⁹ i Zakon o elektronskim medijima⁴⁰.

Zakon o zabrani diskriminacije podrazumeva poseban postupak u vezi sa zabranom diskriminacije, pa i u vezi sa govorom mržnje pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti, i to:

36 SLužbeni glasnik RS, br. br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14 i 35/19.

37 Službeni glasnik RS, broj 22/09.

38 Zakon o zabrani diskriminacije, član 11.

39 Zakona o javnom informisanju i medijima, Član 75.

40 Zakon o elektronskim medijima, član 51.

- Sprovođenje postupka mirenja (medijacije)⁴¹;
- Sprovođenja postupka po pritužbi, čiji je ishod mišljenje o povredi prava zajedno sa preporukom za otklanjanje povrede⁴²;
- Izricanje mere opomene, ako lice protiv koga se vodi postupak ne postupi po preporuci⁴³.

Pored toga, isti zakon propisuje i tužbu u parničnom postupku kojom može da se zahteva zabrana izvršenja radnje od koje preti diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnje diskriminacije, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije; utvrđenje da je tuženi diskriminatorski postupao prema tužiocu ili drugome; izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatorskog postupanja; naknada materijalne i nematerijalne štete; objavljivanje donete presude⁴⁴. Tužbu može da pokrene i samlice koje je pretrpelo diskriminaciju, ali i Poverenik i organizacije koje se bavi zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe lica.

Krivični zakonik inkriminiše radnje koje suštinski predstavljaju govor mržnje tako što propisuje dva krivična dela Izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti iz člana 317 Krivičnog zakonika⁴⁵, kao i krivično delo rasne i druge diskriminacije iz člana 387 Krivičnog zakonika⁴⁶. Krivično gonjenje se preduzima po službenoj dužnosti, a oštećeni može da podnese krivičnu prijavu nadležnom tužiocu ili policiji. Kod govora mržnje putem interneta, shodno Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala⁴⁷, nadležni su posebno odeljenje za borbu protiv VTK pri Višem javnom tužilaštvu u Beogradu, kao i Apelaciono tužilaštvu u Beogradu za postupanje po prigovoru na odbacivanje krivične prijave, služba za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, Viši sud u Beogradu u prvom i Apelacioni sud u Beogradu u drugom stepenu.

41 Zakon o zabrani diskriminacije, član 38.

42 Zakon o zabrani diskriminacije, član 39.

43 Zakon o zabrani diskriminacije, član 40

44 Zakon o zabrani diskriminacije, čl. 41-46.

45 Krivično delo čini lice koje izaziva ili raspiruje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, ili netrpeljivost među narodima ili etničkim zajednicama koje žive u Srbiji. Kvalifikovani oblik ovog krivičnog dela podrazumeva da osnovni oblik dela učinjen prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili verskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, skrnavljenjem spomenika, spomen-obeležja ili grobova. Poseban kvalifikovan oblik čini lice koje delo vrši zloupotrebotom položaja ili ovlašćenja ili ako je usled tih dela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posledica za zajednički život naroda, nacionalnih manjina ili etničkih grupa koje žive u Srbiji.

46 Osnovni oblik ovog krivičnog dela čini lice koje na osnovu razlike u rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu krši osnovna ljudska prava i slobode zajamčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ratifikovanim međunarodnim ugovorima od strane Srbije. Postoje i nekoliko posebnih oblika ovog krivičnog dela. Naime, kazniće se i lice koje vrši proganjanje organizacija ili pojedinaca zbog njihovog zalaganja za ravnopravnost ljudi; lice koje širi ideje o superiornosti jedne rase nad drugom ili propagira rasnu mržnju ili podstiče na rasnu diskriminaciju; lice koje širi ili na drugi način učini javno dostupnim tekstove, slike ili svako drugo predstavljanje ideja ili teorija koje zagovara ili podstrekavaju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg lica ili grupe lica, zasnovanih na rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu; lice koje javno odobrava, negira postojanje ili značajno umanjuje težinu genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina učinjenih protiv grupe lica ili člana grupe koja je određena na osnovu rase, boje kože, vere, porekla, državne, nacionalne ili etničke pripadnosti, na način koji može dovesti do nasilja ili izazivanja mržnje prema takvoj grupi lica ili članu te grupe, ukoliko su ta krivična dela utvrđena pravnosnažnom presudom suda u Srbiji ili Međunarodnog krivičnog suda; i lice koje javno preti da će, protiv lica ili grupe lice zbog pripadnosti određenoj rasi, boji kože, veri, nacionalnosti, etničkom poreklu ili zbog nekog drugog ličnog svojstva, izvršiti krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora veća od četiri godine zatvora.

47 Službeni glasnik RS, br. 61/05 i 04/09.

Tužba za utvrđenje iz člana 101 Zakona o javnom informisanju i medijima je moguća i u slučaju kršenja zabrane govora mržnje u medijima. Trebalo bi pomenuti i mogućnost koju propisuje član 59 Zakona o javnom informisanju i medijima propisano je da na predlog nadležnog javnog tužioca, nadležni sud može zabraniti distribuciju informacije ili drugog medijskog sadržaja ako je to neophodno u demokratskom društvu i ako se u informaciji poziva na: akt neposrednog nasilnog rušenja ustavnog poretku, odnosno; akt neposrednog nasilja prema licu ili grupi na osnovu rase, nacionalne pripadnosti, političke pripadnosti, veroispovesti, seksualne opredeljenosti, invaliditeta ili drugog ličnog svojstva, a od objavljivanja informacije neposredno preti ozbiljna i nepopravljiva posledica čije se nastupanje ne može sprečiti na drugi način. Ipak, „trebalo bi napomenuti da je ovaj institut preuzet iz ranijeg medijskog zakonodavstva koje je pravljeno ipak u odnosu na tradicionalne medije (štampu, radio i televiziju), koji nisu imali ovaj stepen interakcije niti prepoznavali korisnički generisani sadržaj“⁴⁸. Zato je pitanje da li je uopšte primenjiv kod govora mržnje koji se distribuira preko interneta, naročito kada se radi o korisnički generisanim sadržajima.

Ako rezimiramo, u odnosu na zabranu govora mržnje mehanizmi zaštite su:

- Pritužba Povereniku za zaštitu ravnopravnosti;
- Tužba po Zakonu o zabrani diskriminacije;
- Krivična prijava tužilaštvu za VTK, odnosno službi za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslova za krivična dela iz člana 317 i 387 KZ;
- Izuzetno zabrana distribucije informacije koja sadrži govor mržnje.

2.4 Onlajn pretnje

Pretnje novinarima predstavljaju najčešće manifestacije ugrožavanja bezbednosti novinara, a najznačajniji mehanizam zaštite je krivičnopravna zaštita. Krivični zakonik čak prepoznaje novinarsku profesiju odnosno poslove u oblasti javnog informisanja kao one koji imaju povećani rizik za bezbednost lica koje ga obavlja⁴⁹. Pretnja usmerena prema novinaru u vezi sa vršenjem njegovog/njenog profesionalnog poziva predstavlja osnov za kvalifikovani oblik krivičnog dela ugrožavanje sigurnosti iz člana 138 stav 3 Krivičnog zakonika. Ovaj član sankcioniše ugrožavanje sigurnosti novinara u vezi sa poslom koji obavlja pretnjom da će napasti na život ili telo novinara ili njemu bliskog lica.

Zakonska obeležja ovog krivičnog dela se ogledaju u:

- radnji koj podrazumeva pretnju usmerenu prema licu koje obavlja poslove javnog značaja u oblasti javnog informisanja;
- posledica je subjektivni osećaj nesigurnosti lica koje obavlja poslove javnog značaja u oblasti javnog informisanja, a koje se ogleda u stavljanju u izgled da će nastupiti napad na život i telo tog

⁴⁸ Anonimna mržnja – Mehanizmi zaštite od govora mržnje na internetu, M.Stojković i Dušan Pokuševski, Beogradski centar za ljudska prava, 2018, strana 27, dostupno putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2tFQv1r>.

⁴⁹ Krivični zakonik, član 112 stav 1 tačka 32).

- lica ili njemu/njoj bliskog lica;
- uzročno posledična veza između tog subjektivnog osećaja nesigurnosti i pretnje napadača;
- od subjektivnih elemenata neophodan je umišljaj;
- od kvalifikatornih okolnosti neophodno je da je pretnja usmerena prema licu koje obavlja poslove od značaja za javno informisanje i u vezi sa tim poslovima⁵⁰.

Pored toga, sudska praksa je pokazala da pretnja mora da bude objektivno ostvariva, odnosno ozbiljna, pa se u praksi dešavalo da za pretnje izrečene u kondicionalu, ili hipotetičke izjave koje mogu da stvore subjektivni osećaj nesigurnosti nekada nisu dovodile do krivičnog gonjenja ili su sudovi u najvišim instancama odlučivali da nisu ispunjeni elementi bića krivičnog dela⁵¹. Dakle, da bi došlo do procesuiranja ovog krivičnog dela neophodno je da onaj kome se preti oseća strah, i da je pretnja ostvariva.

Pored pomenutog krivičnog dela, u odnosu na onlajn pretnje dolazi u obzir i krivično gonjenje za krivično delo Proganjanje iz člana 138a KZ. Ovo krivično delo je uvedeno izmenama i dopunama iz 2016., a u primeni je od sredine 2017. godine. U obrazloženju za donošenje izmena zakona u odnosu na ovo krivično delo, kao jedan od razloga se navodi i usklađivanje sa Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (doneta u Istanbulu 11. maja 2011. godine), koja u članu 34 propisuje obavezu država da preduzmu „neophodne zakonodavne ili druge mere i obezbede da namerno ponašanje ponavljanjem pretnji upućenih drugom licu, koje uzrokuje da se lice plaši za svoju bezbednost, bude inkriminisano“⁵². Ovo krivično delo je, posvemu sudeći, imalo za cilj da spreči ponašanja koja se povezuju sa nasiljem u porodici. Ipak, postavljeno je na takav način da se može primeniti i u kontekstu bezbednosti novinara. Radnje krivičnog dela se, između ostalog odnose na:

- uspostavljanje kontakta neposredno ili preko trećeg lica ili preko sredstava komunikacije protivno volji drugog lica;
- zloupotrebo podataka o ličnosti drugog lica ili njemu bliskog lica radi nuđenja robe ili usluga;
- pretnja napadom na život, telo ili slobodu drugog lica ili njemu bliskog lica;
- preduzimanje drugih sličnih radnji na način koji može osetno da ugrozi lični integritet.

Uz pomenute rezerve, za onlajn pretnje je moguće podneti krivičnu prijavu i to tužilaštву za VTK, odnosno službi za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, i to za oba opisana krivična dela.

50 Analiza efikasnosti krivičnopravne zaštite novinara, M. Stojković, OSCE/AOM, 2018, strana 30 i 31.

51 Videti na primer Presudu Vrhovnog kasacionog suda Kzz 691/2017 od 11.7.2017. i Presudu Vrhovnog kasacionog suda, Kzz 1203/2015 od 20.1.2016. godine.

52 Obrazloženje uz Predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, strana 20, dostupno na internet stranici Narodne skupštine putem sledećeg linka: <https://bit.ly/35PvXlt>.

2.5 Informaciona bezbednost novinara

Problem informacione bezbednosti novinara je mapiran i u novom Nacrtu strategije razvoja sistema javnog informisanja koji je bio na javnoj raspravi tokom januara i februara 2019. godine, a koji je, između ostalog citirao i Monitoring koji sprovodi SHARE fondacija koja dokumentuje 487 slučajeva povrede digitalnih prava i sloboda u Srbiji od 2014. godine. Isti dokument ukazuje na to da napadi u onlajn prostoru variraju od napada na informaciono-komunikacionu infrastrukturu medija (na primer, tzv. Denial of Service, proboj odbrane sistema i hakovanje, ubacivanje malicioznih softvera i virusa) do pretnji, uvreda i ugrožavanja sigurnosti samih novinara i urednika koji mahom dolaze od anonimnih korisnika društvenih mreža. Na kraju se ukazuje i na osnivanje posebnih centara za prevenciju bezbednosnih rizika u informaciono-komunikacionim sistemima (CERT) u različitim sektorima u skladu sa Zakonom o informacionoj bezbednosti⁵³.

Problem informacione bezbednosti je mahom problem edukacije i podizanja svesti o opasnostima koje vrebaju iz onlajn prostora. U tom smislu je neophodno pratiti uputstva i preporuke CERT-ova.

Sa druge strane Krivični zakonik celu glavu 27 posvećuje krivičnim delima protiv bezbednosti računarskih podataka. Za bezbednost novinara najrelevantija su krivična dela Računarska sabotaža iz člana 299. KZ, kao i Neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka iz člana 302 KZ.

Krivično delo iz člana 299 KZ je relevantno Krivično delo iz člana 299 KZ je relevantno za različite vidove tzv. DDoS napada i tzv „defacing”, a radnja ovog krivičnog dela je postavljena alternativno kao:

- unošenje, uništenje, brisanje, izmena, oštećenje, prikriivanje ili na drugi način činjenje neupotrebljivim računarskog podatka ili programa
- uništenje ili oštećenje računara ili drugog uređaja za elektronsku obradu i prenos podataka⁵⁴.

Sa druge strane, krivično delo iz člana 302 KZ ima za cilj da sankcioniše neovlašćeni pristup računaru, računarskoj mreži ili elektronskoj obradi podataka, a ogleda se u neovlašćenom zaobilaženju mera zaštite, a potom i neovlašćenom uključenju i pristup računaru ili računarskoj mreži ili elektronskoj obradi podataka. Ovde je od subjektivnih obeležja potreban umišljaj, a namere je irelevantna. Kazna za ovaj oblik krivičnog dela je novčana kazna ili kazna zatvora do 6 meseci, a ima i dva kvalifikovana oblika: upotreba podatka koji je dobijen neovlašćenim pristupom računaru, mreži ili elektronskoj obradi podataka, s tim da nije relevantno kako je i u koje svrhe upotrebljen podatak i ako je neovlašćeni pristup doveo do zastoja, ili ozbiljnog poremećaja funkcionisanja elektronske obrade i prenosa podataka ili mreže ili su nastupile druge teške posledice⁵⁵.

Za oba krivična dela moguće je podneti krivičnu prijavu i to tužilaštvu za VTK, odnosno službi za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslo

53 Radna verzija Nacrtu Strategije razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji, dostupna na internet stranici Vlade, putem sledećeg linka: <https://bit.ly/34MVTg3>, str. 11 i 12

54 Analiza efikasnosti krivičnopravne zaštite novinara, M. Stojković, OSCE/AOM, 2018, strana 37.

55 Ibid.

2.6 Ugrožavanje privatnosti novinara

Pravo na privatnost je kompleksno pravo koje u sebi sažima nekoliko komponenti: pravo na privatnost stana⁵⁶, pravo na nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta⁵⁷, pravo na tajnost prepiske⁵⁸ i pravo na zaštitu ličnih podataka⁵⁹. Onlajn pretnje po privatnost novinara pre svega ulaze u sferu kompromitacije prepiske novinara, kao i objavljivanja ličnih podataka. Lični podaci su zaštićeni pre svega Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti⁶⁰, ali uživaju i krivičnopravnu zaštitu. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti propisuje nekoliko pravnih mehanizama za zaštitu podataka o ličnosti:

- pritužba Povereniku za slobodan pristup informacijama od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti⁶¹ ako je obrada podataka o ličnosti suprotna zakonu;
- tužba sudu zbog povrede prava propisanih Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti⁶² protiv rukovaoca;
- tužba za naknadu nematerijalne štete⁶³ zbog povrede odredaba Zakona o zaštiti podataka o ličnosti⁶⁴;
- Podnošenje zahteva za pokretanje prekršajnog postupka (ako je lice koje podnosi zahtev oštećeni radnjom koja ima elemente prekršaja⁶⁵) ili prekršajne prijave Povereniku.

Ova pravna sredstva su relativno novijeg datuma, budući da je zakon počeo da se primenjuje sredinom 2019. godine, te bi tek trebalo da se pokažu u praksi.

Takođe, po opštim pravilima člana 200 Zakona o obligacionim odnosima, moguće je podneti tužbu za naknadu nematerijalne štete zbog duševnih bolova zbog povrede prava ličnosti.

Zapovreda prava na privatnost putem medija, takođe je moguće podneti utvrđujuću tužbu iz člana 101, odnosno tužbu za naknadu nematerijalne štete iz člana 112 Zakona o javnom informisanju i medijima. Važno je napomenuti da Zakon o javnom informisanju i medijima detaljno uređuje pitanje objavljivanja informacije iz privatnog života (koje obuhvataju i podatke o ličnosti). Te informacije se načelno ne mogu objaviti bez pristanka lica iz čijeg života je ta informacija, odnosno za koga se informacija vezuje, ako je to lice prepoznatljivo (može se zaključiti pri objavljinju koje je lice u pitanju)⁶⁶. Pristanak nije

56 Ustav Republike Srbije, član 40.

57 Ustav Republike Srbije, član 25.

58 Ustav Republike Srbije, član 41.

59 Ustav Republike Srbije, član 42.

60 Službeni glasnik RS, broj 87/18.

61 Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, član 82.

62 Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, član 84.

63 I ovde postoji mogućnost naknade materijalne štete, ali imajući u vidu da je nju teško dokazati kada se radi o povredi ličnih prava, ovde smo samo pomenuli tužbu za naknadu nematerijalne štete.

64 Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, član 85.

65 Po članu 126 Zakona o prekršajima oštećeni je lice čije je kakvo lično ili imovinsko pravo povređeno ili ugroženo prekršajem.

66 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 80 stav 1.

neophodan „ako u konkretnom slučaju interes javnosti da se upozna sa informacijom, odnosno zapisom preteže u odnosu na interes da se spreči objavljinje“⁶⁷, a primera radi se navodi kada postoji takav interes javnosti⁶⁸. To znači da novinar neće moći uvek da se poziva na povredu privatnosti u parničnom postupku po ove dve tužbe.

Što se tiče krivičnopravne zaštite u odnosu na podatke o ličnosti dolazi u obzir krivično delo Neovlašćeno prikupljanje ličnih podataka iz člana 146 KZ, koje sankcioniše neovlašćeno prikupljanje i korišćenje, kao i saopštavanje podataka o ličnosti ili njihova upotreba u svrhe za koju nisu namenjeni. Dodatno, kvalifikovani oblik postoji ako je ovo delo učinilo službeno lice⁶⁹ u vršenju službe. Gonjenje se preduzima po privatnoj tužbi, osim za kvalifikovani oblik, kod koga se preduzima po službenoj dužnosti. Zakvalifikovani oblik (ako se radi o povredi privatnosti u onlajn okruženju) se krivična prijava podnosi tužilaštvu za VTK, odnosno službi za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslova.

Što se tiče zaštite tajnosti prepiske, ona je naročito relevantna u kontekstu zaštite novinarskog izvora. Zakon o javnom informisanju i medijima (kao što je već istaknuto) se primenjuje na medije dok forme izražavanja koje nemaju ovakav status se nalaze van opsega ovog zakona. Međutim, za novinare ne bi trebalo da važe ista pravila. Drugim rečima, novinara ne određuje pripadnost određenom mediju. Zato bi se garancije koje u zaštiti novinara propisuje Zakon o javnom informisanju i medijima morale primenjivati i na lica koja de facto vrše informisanje javnosti (na primer blogeri) a ne pripadaju formalno novinarima. Tim pre što ne postoji zakonska definicija novinara. To bi trebalo da se odnosi i na garancije koje se tiču tajnosti informacije, po kojima novinarnije dužan da otkrije izvor informacije, osim podataka koji se odnose na krivično delo, odnosno učinioca krivičnog dela za koje je kao kazna propisan zatvor u trajanju od najmanje pet godina, ako se podaci za to krivično delo ne mogu pribaviti na drugi način⁷⁰. Sličnu odredbu sadrži i Krivični zakonik, koji propisuje da se novinar, urednik i izdavač neće smatrati izvršiocem krivičnog dela zbog toga što sudu ili drugom nadležnom organu nisu otkrila identitet autora informacije ili izvor informacije, osim u slučaju da je učinjeno krivično delo za koje je kao najmanja mera kazne propisan zatvor u trajanju od pet ili više godina, ili je to neophodno da bi se izvršenje

67 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 82, stav 1.

68 1) ako je to lice informaciju, odnosno zapis namenilo javnosti, odnosno dostavilo mediju u cilju objavljinjanja; 2) ako se informacija, odnosno zapis, odnosi na ličnost, pojavu ili događaj od interesa za javnost, posebno ako se odnosi na nosioca javne ili političke funkcije, a objavljinjanje informacije je u interesu nacionalne bezbednosti, javne sigurnosti ili ekonomskog dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja ili morala, ili zaštite prava i sloboda drugih; 3) ako je lice svojim javnim izjavama, odnosno ponašanjem u privatnom, porodičnom ili profesionalnom životu privuklo pažnju javnosti i na taj način dalo povoda za objavljinjanje informacije, odnosno zapisa; 4) ako je informacija saopštena, odnosno ako je zapis načinjen u javnoj skupštinskoj raspravi ili u javnoj raspravi u nekom skupštinskom telu; 5) ako je objavljinjanje u interesu pravosuđa, nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti; 6) ako se lice nije protivilo pribavljanju informacije, odnosno pravljenju zapisa, iako je znalo da se to čini radi objavljinjanja; 7) ako je objavljinjanje u interesu nauke ili obrazovanja; 8) ako je objavljinjanje potrebno radi upozorenja na opasnost (sprečavanje zarazne bolesti, pronalaženje nestalog lica, sprečavanja prevare i sl.); 9) ako se zapis odnosi na mnoštvo likova ili glasova (navijača, koncertne publike, demonstranata, uličnih prolaznika i sl.); 10) ako se radi o zapisu s javnog skupa; 11) ako je lice prikazano kao deo pejzaža, prirode, panorame, naseljenog mesta, trga, ulice ili kao deo sličnog prizora.

69 Po članu 112 stav 1 tačka 3) KZ, službenim licem se smatra: lice koje u državnom organu vrši službene dužnosti;

70 izabrano, imenovano ili postavljeno lice u državnom organu, organu lokalne samouprave ili lice koje stalno ili povremeno vrši službene dužnosti ili službene funkcije u tim organima; 3) javni beležnik, javni izvršitelj i arbitar, kao i lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu, kojem je povereno vršenje javnih ovlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu; 4) službenim licem smatra se i lice kojem je faktički povereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova; 5) vojno lice.

70 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 52.

takvog krivičnog dela sprečilo⁷¹. Ipak, kršenje ove garancije nije snabdeveno odgovarajućim pravnim sredstvom ukoliko dođe do ugrožavanja tajnosti izvora informacije, osim krivičnog dela Povreda tajnosti pisma i drugih pošiljki iz člana 142 KZ. Ovo krivično delo sankcioniše neovlašćeno zadiranje u tajnost komunikacije, kao i saopštavanje sadržine te komunikacije. Kvalifikovani oblik krivičnog dela postoji ako je ovo delo učinilo službeno lice⁷² u vršenju službe. I ovde se gonjenje preduzima po privatnoj tužbi, osim za kvalifikovani oblik, kod koga se preduzima po službenoj dužnosti. Za kvalifikovani oblik se krivična prijava podnosi tužilaštvu za VTK, odnosno službi za borbu protiv VTK pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, ako se povreda tajnosti odnosi na povredu tajnosti komunikacije koja se odvija putem elektronskih komunikacionih mreža (što praktično obuhvata i komunikaciju putem interneta).

71 Krivični zakonik, član 41.

72 Po članu 112 stav 1 tačka 3) KZ, službenim licem se smatra: lice koje u državnom organu vrši službene dužnosti; 2) izabrano, imenovano ili postavljeno lice u državnom organu, organu lokalne samouprave ili lice koje stalno ili povremeno vrši službene dužnosti ili službene funkcije u tim organima; 3) javni beležnik, javni izvršitelj i arbitar, kao i lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu, kojem je povereno vršenje javnih ovlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu; 4) službenim licem smatra se i lice kojem je faktički povereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova; 5) vojno lice.

III POJAŠNJENJE PRAVNIH SREDSTAVA NA RASPOLAGANJU

Krivična prijava: Neformalni akt koji potiče najčešće od oštećenog i kojim se nadležnom tužiocu ukazuje postojanje nekog krivičnog dela i na učinioca određenog krivičnog dela. Krivična prijava je u suštini oslobođena forme i može se podneti pisanim putem, sredstvima elektronskih komunikacija (na primer mejlom), pa čak i usmeno (na zapisnik), kao i drugim sredstvima⁷³. Podnosi se za krivična dela za koja je određeno da se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti. Po pravilu se podnosi nadležnom tužiocu, ali je moguće i da se podnese policiji (koja je onda prosleđuje tužiocu). U krivičnoj prijavi je bitno navesti opis nekog događaja (životnog) za koji oštećeni smatra da postoji krivično delo. Oštećeni ne mora da daje (pravnu) kvalifikaciju krivičnog dela, niti je tužilac njome vezan, ali se najčešće nalazi u krivičnoj prijavi. U Poglavlju 2 su dati predlozi koja bi krivična dela mogla da se koriste u slučajevima najčešćih vidova ugrožavanja novinara. Krivična prijava nije akt kojim započinje krivični postupak, a tužilac je prilično slobodan u postupanju po toj krivičnoj prijavi, pa tako može i da je odbaci ako nalazi da nema elemenata bića krivičnog dela za koje se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti⁷⁴.

Privatna (krivična) tužba: Za razliku od krivične prijave, ovo jeste formalni akt, kojim se inicira krivični postupak pred nadležnim sudom. Ova tužba ima brojne formalne elemente koji su neophodni. Elementi privatne tužbe su: ime i prezime okrivljenog sa ličnim podacima ukoliko su poznati; kratak opis dela; zakonski naziv krivičnog dela; označenje suda pred kojim se ima održati glavni pretres; predlog koje dokaze treba izvesti na glavnom pretresu, sa naznačenjem činjenica koje bi se imale dokazati i kojim od predloženih dokaza; predlog vrste i mera krivične sankcije i mera čije se izricanje traži⁷⁵. Sud ispituje ispunjenost formalnih uslova, uključujući i to da li je tužba propisno sastavljena, odnosno da sadrži sve elemente propisane zakonom. Ako nema sve propisane elemente, sud zahteva od privatnog tužioca da ispravi nedostatke, ako to ne uradi u roku koji je dao sud, smatraće se da je odustao od gonjenja i privatna tužba će rešenjem biti odbijena⁷⁶. Zbog ovih procesnih odredbi, u slučaju da je neku povredu učinilo lice čiji identitet je nepoznat, na primer zato što je uvinuta putem društvene mreže od lica koje koristi nick name, i skriva pravi identitet, praktično je onemogućeno gonjenje po privatnoj tužbi u ovoj situaciji. Privatni tužilac nema mogućnost da zatraži asistenciju policije kakvu ima javni tužilac, pa samim tim pitanje je koliko je efikasno gonjenje po privatnoj krivičnoj tužbi. Pitanje nije teorijskog značaja, budući da se za veliki broj krivičnih dela opisanih u ovom dokumentu gonjenje preduzima po privatnoj tužbi.

Zahtev za pokretanje prekršajnog postupka: Pravno sredstvo koje stoji na raspolaganju licu koje je oštećeno izvršenjem prekršaja ili nadležnom državnom organu. Pokreće se pred nadležnim prekršajnim sudom.

Prekršajna prijava: Neformalni akt koji potiče od lica koje nije ovlašćeno da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka (ako nije oštećeni ili nadležni državni organ), a podnosi se nadležnom državnom organu kao svojevrsna inicijativa da taj državni organ pokrene postupak pred sudom.

73 Zakonik o krivičnom postupku, čl. 280 i 281.

74 Zakonik o krivičnom postupku, član 284.

75 Član 500 Zakonika o krivičnom postupku.

76 Član 501 Zakonika o krivičnom postupku.

Odgovor na informaciju (Demantij) i Tužba za objavljivanje odgovora: Pravno sredstvo usmereno protiv medija koje se koristi u slučaju kada određeno lice tvrdi da je objavljena informacija u mediju neistinita, nepotpuna ili netačno preneta, a može da povredi njegovo/njeno pravo ili interes. Podrazumeva objavljinjanje odgovora u tom mediju na isti način na koji je i inicijalna informacija objavljena. Zahtev za objavljinjanje se upućuje odgovornom uredniku medija. Odgovor na informaciju se objavljuje bez izmena, izostavljanja i dopuna (osim lektorskih korekcija koje ne menjaju smisao). Odgovorni urednik može da odbije objavljinjanje odgovora u situacijama izlistanim u članu 98 ZJIM⁷⁷. Najbitnije je da odgovor mora da ospori istinitost informacije, i to činjeničnih tvrdnjih ne i mišljenja (vrednosnih sudova). Odgovor se objavljuje najkasnije u drugom narednom broju dnevnih novina, odnosno u drugoj narednoj dnevnoj emisiji od prispeća odgovora⁷⁸, dok je u vreme predizborne kampanje rok kraći. Ako se odgovor ne objavi u roku, objavljinjanje odgovora se može zahtevati tužbom u parničnom postupku u roku od 30 dana od dana isteka roka za objavljinjanje (ako ne postoje razlozi za neobjavljinjanje odgovora na informaciju). Tužba se podnosi Višem суду u Beogradu. Ova pravna sredstva (zahtev za objavljinjanje odgovora i tužba za objavljinjanje odgovora) se odnosi na medije, samim tim pre njegovog korišćenja trebalo bi utvrditi da li je informacija objavljena u mediju na način kako je definisan odredbama ZJIM (videti poglavje 1).

Tužba za objavljinjanje ispravke: Pravno sredstvo kojim lice čije su pravo ili interes povređeni neistinitom, nepotpunom ili netačno prenetom informacijom zahteva da sud odgovornom uredniku naredi da, bez naknade, objavi ispravku te informacije kao neistinite, nepotpune ili netačno prenete. Za razliku od odgovora, ovo pravno sredstvo se isključivo ostvaruje preko suda, a u odnosu na odgovor je bitna razlika što povreda prava i interesa mora da zaista nastupi, te je tu povremeno bitno dokazati u sudskom postupku. Tužba za ispravku se podnosi u roku od 90 dana od dana objavljinjanja informacije, i to Višem суду u Beogradu.

77 1) ako je odgovor podnело lice na koje se informacija ne odnosi ili drugo neovlašćeno lice; 2) ako je već objavljen odgovor iste sadržine nekog od ovlašćenih lica; 3) ako je u istom mediju u drugom, jednako vrednom obliku već objavljena reakcija ovlašćenog lica iste sadržine (kao intervju, izjava i drugo); 4) ako nije pravnosnažno okončana parnica radi objavljinjanja ranije podnetog odgovora na istu informaciju; 5) ako u zahtevu za objavljinjanje odgovora podnositelj nije naveo svoje ime i adresu, odnosno naziv i sedište, kao i ako nije potpisao odgovor lično, odnosno ako uz odgovor koji je podnet preko punomoćnika nije priloženo specijalno punomoćje; 6) ako se odgovor ne odnosi na informaciju na koju podnositelj tvrdi da odgovara; 7) ako nije označena informacija na koju se odgovara (naslov informacije, broj i stranica novina gde je objavljena, naziv emisije i vreme emitovanja i sl.), a odgovorni urednik ne može da utvrdi na koju se informacija odnosi; 8) ako se odgovor odnosi na mišljenje, a ne na tvrdnju o činjenicama, ili ako odgovor ne sadrži tvrdnju o činjenicama, već mišljenje; 9) ako se odgovorom ne osporava istinitost, potpunost ili tačnost prenosa informacije, kao i ako se odgovor odnosi na informaciju koja može biti neistinita, nepotpuna ili netačno preneta, ali ne povređuje pravo ili interes lica; 10) ako odgovor nije na jeziku na kojem je objavljena informacija na koju se odgovara, niti je naknadno preveden na taj jezik; 11) ako je odgovor neprimerno duži od informacije, a podnositelj ga ne skrati u roku za podnošenje odgovora; 12) ako je odgovor podnet po isteku roka za podnošenje odgovora; 13) ako je odgovor nečitljiv, nerazumljiv ili besmislen, a nije uređen pre isteka roka za podnošenje odgovora; 14) ako objavljinjanje odgovora zbog njegove sadržine može izazvati zabranu distribucije informacije, kaznenu ili građansko-pravnu odgovornost; 15) ako je već objavljena ispravka iste informacije na koju se odgovara ili ako je na drugi način postignut učinak radi koga se traži objavljinjanje odgovora, osim ako se radi o ponovljenom objavljinjanju informacije; 16) ako je istinitost, potpunost ili tačnost prenosa informacije na koju se odgovara očigledna, opštepoznata ili utvrđena pravnosnažnim aktom nadležnog organa; 17) ako se sadržina informacije na koju se odgovara podudara sa sadržinom informacije koju je autorizovalo lice koje zahteva objavljinjanje odgovora; 18) ako je neistinitost, nepotpunost ili netačnost prenosa informacije na koju se odgovara takva da ne utiče na istinitost, potpunost ili tačnost same informacije; 19) ako se odgovor odnosi na informaciju saopštenu u javnoj skupštinskoj raspravi, javnoj raspravi u nekom skupštinskom telu ili u sudskom postupku.

78 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 87 stav 1.

Tužba za utvrđivanje povrede prava objavljivanjem informacije u mediju (član 101 ZJIM): Ovo je tužba koja se koristi u situaciji kada objavljinjem informacije, odnosno zapisa povređuje prepostavka nevinosti, zabrana govora mržnje, prava i interesi maloletnika, zabrana javnog izlaganja pornografskog sadržaja, pravo na dostojanstvo ličnosti, pravo na autentičnost, odnosno pravo na privatnost. Tužbom se može zahtevati 1) utvrđivanje da je objavljinjem informacije, odnosno zapisa povređeno pravo, odnosno interes; 2) propuštanje objavljinja, kao i zabrana ponovnog objavljinja informacije, odnosno zapisa; 3) predaja zapisa, uklanjanje ili uništenje objavljenog zapisa (brisanje video zapisa, brisanje audio zapisa, uništenje negativa, odstranjenje iz publikacija i slično). Tužba se podnosi Višem sudu u Beogradu, a protiv odgovornog urednika medija. Rok u kome se podnosi nije izričito određen ZJIM, ali bi trebalo da bude 30 dana ili 60 dana (u slučaju da lice koje je povređeno objavljinjem informacije ima prebivalište ili boravište u inostranstvu) od dana objavljinja informacije. Ovo pravno sredstvo se odnosi na medije, samim tim pre njegovog korišćenja trebalo bi utvrditi da li je informacija objavljena u mediju na način kako je definisan odredbama ZJIM (videti poglavlje 1).

Tužbe za naknadu štete objavljinjem informacije (član 112 ZJIM):

- **Tužba za naknadu materijalne štete (član 112 ZJIM):** Pravno sredstvo protiv medija koje se koristi kada je objavljinjem leziona sposobne informacije došlo do materijalne štete na strani lica koje je podnelo tužbu. U postupku po ovoj tužbi je neophodno dokazati nastupanje obične štete ili izmakle dobiti u smislu člana 189 Zakona o obligacionim odnosima, kao i to da postoji uzročno-posledična veza između objavljinja informacije i nastupanja štete, što je relativno teško dokazati u samom postupku koji se odnosi na povredu dostojanstva i drugih ličnih dobra ređe koristi;
- **Tužba za naknadu nematerijalne štete (član 112 ZJIM):** Pravno sredstvo protiv medija koje se koristi kada je objavljinjem leziona sposobne informacije došlo do nematerijalne štete na strani lica koje je podnelo tužbu. U postupku po tužbi bi trebalo dokazati da je objavljinjem došlo do povrede časti i ugleda, povrede prava na autentičnost, privatnost itd. što je izazvalo duševne bolove takvog intenziteta da iziskuju pravičnu naknadu (satisfakciju).

Obe tužbe se odnose na medije, samim tim pre njihovog korišćenja trebalo bi utvrditi da li je informacija objavljena u mediju na način kako je definisan odredbama ZJIM (videti poglavlje 1). Podnose se Višem sudu u Beogradu, u roku od 6 meseci od dana objavljinja informacije. Usmerene su protiv Izdavača medija, odgovornog urednika i autora informacije (novinara), s tim da se kod odgovornosti novinara i urednika mora dokazati da je šteta nastala njihovom krivicom⁷⁹, dok izdavač odgovara bez obzira na krivicu⁸⁰. Izdavač, odgovorni urednik/novinar (pod uslovom da se dokaže njihova krivica), odgovaraju solidarno, što znači da tužilac može da bira od koga će zahtevati naknadu, i to u celokupnom iznosu⁸¹. U praksi se kao tuženi najčešće naznačavaju i izdavač i urednik i novinar. Isključenje odgovornosti za štetu je moguće u situacijama koje su izlistane u članu 116 ZJIM⁸².

79 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 113

80 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 114

81 Zakon o javnom informisanju i medijima, član 115.

82 ako je informacija: 1) verno preneta iz javne skupštinske rasprave ili javne rasprave u skupštinskom telu; 2) verno preneta iz sudskog postupka, u skladu sa ovim zakonom; 3) verno preneta s javnog skupa, a novinar je postupao s dužnom novinarskom pažnjom; 4) sadržana u dokumentu organa javne vlasti na koji se primenjuje zakon kojim se uređuje slobodan pristup informacijama od javnog značaja, a javnost ima opravdani interes da za nju zna; 5) objavljena u emisiji koja se emituje uživo, a novinar je postupao s dužnom novinarskom pažnjom. Za štetu prouzrokovanoj objavljinjem neistinite ili nepotpune informacije koja potiče od organa javne vlasti odgovara Republika Srbija, autonomna pokrajina, odnosno jedinica lokalne samouprave čiji je to organ, bez obzira na krivicu.

Pritužba Povereniku za zaštitu ravnopravnosti: Pravno sredstvo koje se podnosi u slučaju kršenja zabrane diskriminacije, uključujući i govor mržnje kao težak oblik diskriminacije. Podnosi ga lice koje smatra da je pretrpelo diskriminaciju, kao i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava ili drugo lice uz saglasnost i u ime lica koje je pretrpelo diskriminaciju po Zakonu o zabrani diskriminacije⁸³. Poverenik u odnosu na pritužbu utvrđuje činjenično stanje⁸⁴ i može da:

- Predloži mirenje, pre drugih radnji u postupku⁸⁵;
- Doneše mišljenje i preporuke u slučaju da utvrdi daje došlo do diskriminacije (u roku od 90 dana od dana podnošenja pritužbe)⁸⁶;
- Izrekne meru opomene u slučaju da lice koje je vršilo diskriminaciju ne postupi po preporuci u roku od 30 dana od dana prijema preporuke i obavesti javnost u slučaju da lice koje je vršilo diskriminaciju ne postupi po opomeni u roku od 30 dana od dana izricanja⁸⁷.

Ovo pravno sredstvo se može koristiti protiv bilo kog lica koje je postupilo suprotno zabrani diskriminacije (uključujući i govor mržnje). Ipak, Poverenik ne postupa po pritužbi ukoliko postupak pred sudom po istoj stvari nije već pokrenut ili pravnosnažno okončan, ili ako je očigledno da nema povrede pravana koju podnositelj ukazuje, ako je u istoj stvari već postupao a nisu ponuđeni novi dokazi, kao i ako utvrdi da je zbog proteka vremena od učinjene povrede prava nemoguće postići svrhu postupanja⁸⁸. Samim tim postoji na primer mogućnost da ako je pokrenut krivični postupak povodom događaja koji može da se karakteriše i kao govor mržnje, Poverenik je ovlašćen da ne postupi po pritužbi. Zbog toga bi u ovakvim situacijama trebalo izvršiti izbor sredstva koje će se koristiti.

Tužba za diskriminatorno postupanje po Zakonu o zabrani diskriminacije: Pravno sredstvo koje pokreće svako ko je povređen diskriminatorskim postupanjem, kao i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti ili organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe lica⁸⁹. Tužba se podnosi višem суду, по mestu prebivališta ili sedišta tuženog ili tužioca⁹⁰. Tužbom može da se zahteva:

- zabrana izvršenja radnje od koje preti diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnje diskriminacije, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije;
- utvrđenje da je tuženi diskriminatorski postupao prema tužiocu ili drugome;
- izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatorskog postupanja;
- naknada materijalne i nematerijalne štete;
- objavljivanje presude donete povodom tužbe⁹¹.

⁸³ Zakon o zabrani diskriminacije, član 35.

⁸⁴ Zakon o zabrani diskriminacije, član 37

⁸⁵ Zakon o zabrani diskriminacije, član 38.

⁸⁶ Zakon o zabrani diskriminacije, član 39.

⁸⁷ Zakon o zabrani diskriminacije, član 40.

⁸⁸ Zakon o zabrani diskriminacije, član 36.

⁸⁹ Ako su ispunjeni uslovi iz člana 46 Zakona o zabrani diskriminacije.

⁹⁰ Zakon o zabrani diskriminacije, član 42.

⁹¹ Zakon o zabrani diskriminacije, član 43.

Pritužba Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti: Pravno sredstvo koje se podnosi Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, na obrascu koji je propisan Pravilnikom o obrascu pritužbe⁹², ako lice čiji se podaci obrađuju smatra da se obrada njegovih ličnih podataka vrši suprotno odredbama Zakona o zaštiti podataka o ličnosti, a usmereno je protiv rukovaoca kao fizičkog ili pravnog lica, odnosno organa vlasti koji samostalno ili zajedno sa drugima određuje svrhu i način obrade⁹³. Protiv odluke Poverenika je moguće podneti tužbu u upravnom sporu u roku od 30 dana od dana prijema odluke.

Tužba zbog povrede prava propisanih Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti: Pravno sredstvo u parničnom postupku kojim se sudskim putem može zahtevati ostvarivanje prava lica na koje se podaci odnose, i to nezavisno od drugih sredstava koja mu stoje na raspolaganju. Tužba se podnosi višem суду gde rukovalac ili lice na koje se podaci odnose ima sedište ili prebivalište ili boravište⁹⁴.

Tužba za naknadu štete zbog povrede odredaba Zakona o zaštiti podataka o ličnosti:

- **Tužba za naknadu materijalne štete:** Pravno sredstvo protiv rukovaoca ili obrađivača koje se koristi kada je rukovalac ili obrađivač postupanjem suprotno Zakonu o zaštiti podataka o ličnosti naneo materijalnu štetu licu koje je podnelo tužbu. U postupku po ovoj tužbi je neophodno dokazati nastupanje obične štete ili izmakle dobiti u smislu člana 189 Zakona o obligacionim odnosima, kao i to da postoji uzročno-posledična veza između nepostupanja u skladu sa zakonom i nastupanja materijalne štete, što je slično i medijskim sporovima relativno teško dokazati;

- **Tužba za naknadu nematerijalne štete:** Pravno sredstvo protiv rukovaoca ili obrađivača koje se koristi kada je rukovalac ili obrađivač postupanjem suprotno Zakonu o zaštiti podataka o ličnosti naneo materijalnu štetu licu koje je podnelo tužbu. U postupku po tužbi bi trebalo dokazati da postupanjem suprotno zakonu došlo do povrede ličnog dobra što je izazvalo duševne bolove takvog intenziteta da iziskuju pravičnu naknadu (satisfakciju).

Tužba za naknadu nematerijalne štete po članu 200 ZOO: Pravno sredstvo koje koristi lice koje pretrpi fizičke bolove, duševne bolove zbog umanjenja životne aktivnosti, naruženosti, povrede ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, smrti bliskog lica kao i za strah sud će, ako nađe da okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi pravičnu novčanu naknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu. Prilikom odlučivanja o zahtevu za naknadu nematerijalne štete, kao i o visini njene naknade, sud će voditi računa o značaju povređenog dobra i cilju kome služi ta naknada, ali i o tome da se njome ne pogoduje težnjama koje nisu spojive sa njenom prirodom i društvenom svrhom. U slučaju povrede ličnih prava radi se o duševnim bolovima koji opravdavaju dosuđenje pravične naknade. Ovde je bitno razlikovanje medija od ostalih lica, jer se za objavljene informacije putem medija primenjuje Zakon o javnom informisanju i medijima. Ovo je pre svega bitno za praćenje rokova u kojem se može ostvariti pravo na naknadu štete.

⁹² Službeni glasnik RS, broj 40/19, dostupan na internet stranici Poverenika putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2Qb7hgI>.

⁹³ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, član 4 stav 1 tačka 8).

⁹⁴ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, član 84

IV pojmovi

Anonimni komentari ● Nemogućnost identifikacije autora komentara. Većina zemalja dopušta anonimne komentare korisnika onlajn sadržaja, ali se takva praksa pokazala prilično problematičnom (pretnje, govor mržnje, vulgarnosti).

Administratorska verifikacija ● Smernice za primenu Kodeksa novinara Srbije koje je objavio Savet za štampu upozoravaju da je i sadržaj koji objavljaju korisnici (komentari) takođe odgovornost medija. Ukoliko se medij opredeli za prethodnu moderaciju komentara, svaki sadržaj koji nakon brižljive procene bude objavljen smatraće se uređivačkom politikom medija. Ukoliko se medij opredeli za naknadnu moderaciju, dužni su da uklone sadržaj koji je nedozvoljen.

Autocenzura ● Samocenzura novinara – svesno ograničavanje slobode zbog moguće službene kontrole. Ograničavanje slobode medijskog i javnog izražavanja vlastitom voljom, bilo zbog pritiska vlasti ili jakih interesnih grupa, zbog uticaja političkih i društvenih okolnosti, straha od posledica istinitoga i celovitoga pisanja i uređivanja, bilo zbog posebnih karijernih i materijalnih razloga.

Cenzura ● Cenzura: Cenzura u opštem smislu znači postupak nadziranja i ograničavanja slobode izražavanja. Usmerena je na kontrolu publikacija, medija, zabavne literature i slično, a sve kako bi se sprečilo nanošenje štete interesima vlade, države, nekih elita ili društvenih normi.

Član 10. Evropske konvencije

„(1) Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja i slobodu primanja i prenošenja informacija i ideja, bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj član ne sprečava države da zahtevaju dozvole za rad od radio, televizijskih i filmskih kompanija.

(2) Ostvarivanje ovih sloboda, budući da uključuje obaveze i odgovornosti, može podlegati takvim formalnostima, uslovima, ograničenjima ili sankcijama predviđenim zakonom i koje su neophodne u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, sprečavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja i morala, ugleda ili prava drugih, sprečavanja širenja poverljivih informacija ili u interesu očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva.“

Član 19. Opšte deklaracije o ljudskim pravima

„Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja; ovo pravo obuhvata i pravo da ne bude uzneniran zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice.“

Doxing

Podrazumeva istraživanje i objavljivanje ličnih podataka o pojedincu, često s namerom da nanese štetu toj osobi. Često može dovesti do iznuđivanja, prinude, uzneniranja i drugih oblika zlostavljanja.

Krivično delo

Protivpravno delo koje je zakonom propisano kao krivično delo, čija su obeležja propisana zakonom i za koje je zakonom propisana krivičnopravna sankcija. Krivično delo se može učiniti činjenjem ili nečinjenjem.

Krivična prijava

Obaveštenje nadležnog tužioca da je učinjeno neko krivično delo. Prijava se podnosi pismeno i usmeno.

- Ograničenje slobode izražavanja** ● Sloboda izražavanja nije apsolutno pravo: ono može biti podvrgnuto određenim ograničenjima, ali samo onim koja su predviđena zakonom i koja su potrebna radi poštovanja prava i ugleda drugih; zaštite državne sigurnosti, javnog reda; zdravlja ili morala.
- Pozivanje na nasilje** ● Svako izražavanje koje podrazumeva govor mržnje ili ideje koja za cilj imaju nagovaranje drugih da počine zabranjeno delo.
- Public shaming (javno sramotanje)** ● Objavljivanje polu-privatnih informacija o novinaru, na platformi na kojoj je sadržaj dostupan većoj publici s namerom da ga zastraši.
- Sloboda izražavanja** ● Obuhvata slobodu zadržavanja mišljenja bez spoljnih pritisaka, kao i slobodu traženja, primanja i širenja informacija i ideja putem bilo kojeg sredstva javnog informisanja i bez obzira na granice. Kada je povređena sloboda izražavanja to nije samo kršenje prava te osobe [novinara], već se time krši i pravo drugih da „prime“ informacije i ideje. Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja.
- Trol (trolling)** ● Eksplisitno agresivno i uvredljivo verbalno ponašanje koje ima za cilj blokiranje ili uništavanje razgovora. Ne mora nužno biti usmereno na konkretnog novinara, već na ulogu novinara uopšte, pored ostalih kolega i komentara. Kada je posebno usmeren protiv pojedinih novinara (ili drugih komentatora) s ciljem da ih zastrašuje, trolling se smatra maltretiranjem. Najčešće sadrži psovke i uvrede.
- Odgovornost novinara** ● „Obaveza je novinara da tačno, objektivno, potpuno i blagovremeno izvesti o događajima od interesa za javnost, poštujući pravo javnosti da sazna istinu i držeći se osnovnih standarda novinarske profesije.“(Kodeks novinara Srbije)

Literatura

Knjige i publikacije

Analiza efikasnosti krivičnopravne zaštite novinara, M. Stojković, OSCE/AOM, 2018.

Anonimna mržnja – Mehanizmi zaštite od govora mržnje na internetu, M. Stojković i Dušan Pokuševski, Beogradski centar za ljudska prava, 2018.

Baza napada na novinare, dostupno na: <http://www.bazenuns.rs/srpski/napadi-na-novinare>

Izveštaj za septembar 2014 - pravni monitoring medijske scene u Srbiji, dostupno na: <https://bit.ly/2G2Rkag>
Kodeks novinara Srbije, Savet za štampu, 2016, dostupno na: http://www.savetzastampu.rs/doc/Kodeks_novinara_Srbije.pdf

Kritične tačke u sistemu zaštite novinara, R. Đurić, Slavko Ćuruvija fonfacija uz finansijsku podršku MATRA programa Ambasade Kraljevine Holandije, 2019.

Sloboda izražavanja i kleveta: Studija sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, Tarlach McGonagle, Savet Evrope, Poglavlje 2.1, dostupno na sledećem linku: <https://bit.ly/2PQvKcd>

Smernice za primenu Kodeksa novinara Srbije u onlajn okruženju, Savet za štampu, 2016, dostupno na: <http://www.savetzastampu.rs/doc/smernice-za-primenu-kodeksa-novinara-srbije-u-onlajn-okruzenju.pdf>

Zakoni i pravni akti

Ustav Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 98/2006

Univerzalna deklaracija UN o ljudskim pravima, dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima-1948.pdf>

Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, dostupno na: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SR.P.pdf

Krivični zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019

Zakona o elektronskoj trgovini, "Sl. glasnik RS", br. 41/2009, 95/2013 i 52/2019

Zakon o javnom informisanju i medijima, "Sl. glasnik RS", br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016 - autentično tumačenje

Zakon o obligacionim odnosima, "Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93 i "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja

Zakona o prekršajima, "Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 - odluka US

Zakon o zabrani diskriminacije, "Sl. glasnik RS", br. 22/2009

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, "Sl. glasnik RS", br. 87/2018

Obrazloženje uz Predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, dostupno na internet stranici

Narodne skupštine putem sledećeg linka: <https://bit.ly/2tAUG8i>

Presuda Vrhovnog kasacionog suda broj Rev 1609/2017 od 31.01.2018. godine.

Presuda Vrhovnog kasacionog suda Kzz 691/2017 od 11.7.2017.

Presudu Vrhovnog kasacionog suda, Kzz 1203/2015 od 20.1.2016. godine.

Radna verzija Nacrta Strategije razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji, dostupna na internet stranici Vlade, putem sledećeg linka: <https://bit.ly/34MVTg3>

Rešenje Vrhovnog kasacionog sud R1 627/2016. od 21.12.2016. godine, utvrđena na sednici Građanskog odeljenja 27.6.2017. godine.

Službeni list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93 i Službeni list SCG, br. 1/2003 - Ustavna povelja.

Smernice za identifikaciju medijske usluge na zahtev, dostupno na internet stranici REM-a putem sledećeg linka: <https://bit.ly/34SCfQ5>

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

004.738.5:004.056(035)

004.738.5:351.083.8(035)

СТОЈКОВИЋ, Милош, 1982-

Mehanizmi zaštite od onlajn nasilja [Elektronski izvor] : priručnik za novinare i novinarke / Miloš Stojković, Milica Janjatović Jovanović. - Novi Sad : Novosadska novinarska škola, 2020

Način pristupa (URL): <https://www.novinarska-skola.org.rs/sr/publication/mehanizmi-zastite-od-onlajn-nasilja/>. - Opis zasnovan na stanju na dan 23.6.2020. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija.

ISBN 978-86-81668-04-7

1. Јањатовић Јовановић, Милица

а) Интернет - Насилје - Заштита - Приручници б) Интернет - Медији - Заштита података -
Приручници

COBISS.SR-ID 15977225

